

TENKİHU'İ-FUSÛL

Sübki'nin *Cem'ü'l-cevâmi'* ve Kâdi Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-vüşûl*'ünün Şâfiiler, Nesefî'nin *el-Menâr*'ının Hanefiler arasındaki yerine eşdeğer bir yere sahip olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Haldûn, *el-Maḥşûl* üzerine yapılan çalışmalardan Karâfi'nin *Tenkîhu'l-fuşûl*'ünü (burada *et-Tenkîhât* şeklinde geçmektedir) ve Kâdi Beyzâvî'nin *el-Minhâc*'ının mübtedililer tarafından özen gösterilen eserler olarak niteler ve birçoklarının bu iki eseri şerhettiğini ifade eder (*Mukaddime*, s. 445).

Mâlikî mezhebine mensup olmakla birlikte yer yer farklı tercihlerde bulunması sebebiyle Mâlikî usulcülerinin yanı sıra Tâceddin es-Sübki, İnevi ve Bedreddin ez-Zerkeşi gibi Şâfiî usulcülerini, Tûfi, Merdâvî, İbnü'n-Neccâr gibi Hanbelî usulcülerini ve İbn Emîru Hâc gibi Hanefî usulcülerini Karâfi'nin *Tenkîhu'l-fuşûl*'ü ve şerhindeki görüş ve açıklamalardan yararlanmış ve atıfta bulunmuştur. Mâlikîler'den özellikle İbn Cüzey, *Takrîbü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* adlı muhtasar eserinde *Tenkîhu'l-fuşûl* ve şerhinden büyük ölçüde istifade etmiş, yer yer atıflar olsa da Karâfi'yi zikretmeden konu başlıklarına varıncaya kadar *Tenkîhu'l-fuşûl*'den birçok alıntı yapmıştır (örnek olarak krş., *Takrîbü'l-vüşûl*, s. 107 – *Tenkîh*, I, 58; *Takrîbü'l-vüşûl*, s. 129 – *Tenkîh*, I, 57; *Takrîbü'l-vüşûl*, s. 175-177 – *Tenkîh*, I, 76; *Takrîbü'l-vüşûl*, s. 178-179 – *Tenkîh*, I, 78). Eser *ez-Zahîre* ile birlikte neşredilmiştir (nşr. Muhammed Haccî, Beyrut 1994, I, 55-161).

Şerh ve Hâşiyeleri. *Tenkîh* üzerine özellikle Mâlikî usulcülerini tarafından yapılan şerh ve hâşiyelerin belli başlıları şunlardır: 1. *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*. Karâfi, kendi eserine yazdığı bu şerhin mukaddimesinde *ez-Zahîre*'ye mukaddime şeklinde kaleme aldığı *Tenkîhu'l-fuşûl*'ü insanların *ez-Zahîre*'den ayırmaya yöneldiklerini ve onunla çok meşgul olduklarını görünce başka yerden nakil olmadığı için neredeyse sadece kendisi tarafından bilinen maksatlarını açıklamak üzere şerh etmeyi uygun gördüğünü ve bazı önemli kaideler ve faydalı bilgiler ilâve ettiğini belirtir. Daha sonraki usul eserlerine ve *Tenkîh*'le ilgili diğer şerhlere kaynaklık eden bu eserin birçok baskısı yapılmıştır (Mahallî'nin *el-Varakât* şerhi üzerine İbn Kâsım el-Abbâdî'nin yazdığı hâşiyesiyle birlikte, Kahire 1306; Şeyh Halûlû'nun *et-Tavzîh* adlı şerhi ile birlikte, Tunus 1328; Muhammed Cuayt'ın hâşiyesiyle birlikte, Kahire 1912; M. Tâhir b. Âşûr'un hâşiyesiyle birlikte, Tunus 1341; nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Kahire 1393/1973, 1399/1978, 1414/1993).

Eser, Ümmülkurâ Üniversitesi'nde Saîd b. Sâlih, Hasan b. İbrâhim ve Nâsir b. Ali el-Gâmidî tarafından yüksek lisans ve doktora tezi olarak tahkik edilmiştir. 2. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdurrahman Halûlû, *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh*. Bu şerhin en belirgin özellikleri usul meseleleriyle ilgili görüşlerin nakline Karâfi'den daha geniş yer verilmesi, bilhassa Mâlikî usulcülerinden nakilde bulunulması ve Mâlikî mezhebinin daha fazla ön plana çıkarılması, Karâfi'nin metin ve şerhte değinmediği birtakım konuların ele alınmasıdır. Karâfi'nin şerhiyle birlikte basılan eser (Tunus 1328), Ümmülkurâ Üniversitesi'nde iki bölüm halinde Belkâsım b. Zâkir b. Muhammed ez-Zebîdî tarafından yüksek lisans ve Gâzî b. Mürşîd b. Halef el-Uteybî tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir (1425/2004). 3. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekir el-Fâsî, *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*. Karâfi'nin şerhinin özetlendiği ve *Nefâ'isü'l-uşûl*'den, Âmidî'nin *el-İhkâm*'ından ve Bâcî'nin *İhkâmü'l-fuşûl*'ünden birtakım bilgilerin eklendiği bir şerhtir (Hizânetü'l-câmi'l-kebîr, nr. 314, 352). 4. Ahmed b. Abdurrahman et-Tâdilî el-Fâsî, *Takîdât 'ale't-Tenkîh* (Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye, nr. 805). 5. Ebû Ali Hüseyin b. Ali er-Recrâcî eş-Şûşâvî, *Ref'ü'n-nikâb 'an Tenkîhi's-Şihâb*. Başta Karâfi'nin ve Ebû Zekeriyâ el-Fâsî'nin şerhleri olmak üzere daha önceki şerhlerden büyük ölçüde istifade edilen ve *Tenkîh* üzerine yapılan şerhlerin en kapsamlısı olan eserde müellif Mâlikîler'in tercihlerine özen göstermiştir. Eser, İmam Muhammed b. Sü'ûd Üniversitesi'nde Ahmed es-Serrâh ve Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (Riyad 1407). 6. Muhammed Cuayt *Menhecüt-tahkîk ve't-tavzîh li-halli gavâmizi't-Tenkîh*. Karâfi'ye yönelik bazı eleştirileri ve düzeltmeleri içeren, İbn Rüşd, Ebyârî, İbnü'l-Hâcib ve Rahûnî gibi usulcülerden yapılan nakillerle Mâlikî mezhebinin ön plana çıkarılmaya çalışıldığı bir hâşiyedir (I-II, Tunus 1340-1345; Kahire 1912). 7. Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Hâşiyetü't-Tavzîh ve't-tašhîh li-müşkilâti Kitâbi't-Tenkîh* (Tunus 1341). *Tenkîhu'l-fuşûl*'ün ayrıca Ebû'l-Hasan Ali b. Yûnus el-Hevvârî et-Tûnisî, İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî, Ebû'l-Hasan Ali b. Sâbit b. Saîd el-Kureşî el-Ümevî, Ebû'l-Kâsım Muhibbuddin Muhammed b. Muhammed b. Ali en-Nüveyrî, Dâvûd b. Ali b. Muhammed el-Kaltâvî el-Ezherî, Ebû Fâris Abdülazîz b. Muhammed es-Sûsî tarafından şerhedildiği kaynaklarda zikredilir.

Tenkîh'i Burhâneddin İbn Ferhûn *İklîdü'l-uşûl* adıyla ihtisar etmiştir (M. Mazhar Bekâ, I, 38). *Mecmû'ü mütânin uşûliyye li-eşhûri meşâhiri 'ulemâ'i'l-mezâhibi'l-erba'a* ismiyle yayımlanan eserde yer alan *Tenkîh* muhtasarının (s. 51-100) müellifi ise bilinmemektedir. Muhtasarın sonundaki kayıta Dimaşk'ta yazıldığı belirtilmektedir. Bu muhtasar Cemâleddin el-Kâsımî'nin ta'likleri ile birlikte basılmıştır (Hindistan 1404; Kahire 1413). *Tenkîhu'l-fuşûl* ayrıca Mevlûd b. Ahmed el-Cevâd el-Ya'kûbî tarafından *eş-Şümûsü't-ṭâli'a* ismiyle 460 beyitte manzum hale getirilmiş ve şerhedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şehâbeddin el-Karâfi, *Tenkîhu'l-fuşûl* (a.m.f., *ez-Zahîre* içinde, nşr. M. Haccî), Beyrut 1994, I, 39, 55-161; a.m.f., *Şerhu Tenkîhi'l-fuşûl*, Kahire 1306, s. 3; a.m.f., *Nefâ'isü'l-uşûl fi şerhi'l-Maḥşûl* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali M. Muavvaz), Beyrut 1420/1999, I, 91, 333; a.m.f., *el-İkdü'l-manzûm fi'l-huşûş ve'l-umûm* (nşr. Ahmed Hatm Abdullah), Kahire 1420/1999, II, 69; Tûfi, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza* (nşr. Abdülmuhsin et-Türki), Beyrut 1990, I, 105; İbn Cüzey, *Takrîbü'l-vüşûl* (nşr. Muhammed el-Muhtâr), Medine 1423/2002, s. 107, 129, 175-179; Burhâneddin İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb* (nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân), Beyrut 1417/1996, s. 129, 138; İbn Haldûn, *Mukaddime*, Beyrut 1989, s. 445; *Keşfü'z-zunûn*, I, 499; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 216, 243, 252, 258; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 666, 921; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 99; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 27; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'elîfin*, V, 110; Menderes Gürkan, *Karâfi'nin Fıkıh Usulü Görüşleri* (yüksek lisans tezi, 1990), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Mecmû'ü mütânin uşûliyye li-eşhûri meşâhiri 'ulemâ'i'l-mezâhibi'l-erba'a*, Kahire 1413, s. 51-100; İyâze b. Nâmi es-Sülemî, *Şihâbüddin el-Karâfi: Hayâtühü ve ârâ'ühü'l-uşûliyye*, Riyad, ts. (Mektebetü'r-Rüşd); M. Mazhar Bekâ, *Mu'cemü'l-uşûliyyin*, Mekke 1414, I, 38; II, 101; Sagir b. Abdüsselâm el-Vekîlî, *el-İmâmü's-Şihâbü'l-Karâfi: Ḥalkatü vâşl beyne'l-meşriḳ ve'l-mağrib fi mezhebi Mâlik*, Muhammediye 1417/1996, I, 283.

DAVUT İLTAŞ

TENKİHU'İ-MENÂT

(bk. MENÂT).

TENKİHU'İ-USÛL

(تنقيح الأصول)

Şadrüşşeria'nın
(ö. 747/1346)

fıkıh usulüne dair eseri.

Hanefî âlimi Sadrüşşeria, Ebû'l-Usr Fahrülislâm el-Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl* adlı eserini esas alarak hazırladığı *Tenkîhu'l-uşûl*'de Fahreddin er-Râzî'nin *el-Maḥ-*

şûl'ü ile İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtasar* adlı eserindeki konuların özetini vermiş, ayrıca birçok konuda kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Sadrüşşerîa, eserin yazılış sebebini ve yöntemini açıklarken âlimlerin her dönemde yoğun biçimde Pezdevî'nin eseriyle ilgilendiğini, ancak bazı âlimlerin bunun bir kısım ifadelerini eleştirdiğini görünce eseri ayıklayıp (tenkih) düzenlemek istediğini, Pezdevî'nin maksadını açıklamaya ve anlaşılır kılmaya, aklın kurallarına göre eserin esaslarını belirleyip taksime tâbi tutmaya çalıştığını belirtir. Kendisi hayatta iken yaygınlık kazanan metinde sonradan bazı değişiklikler, çıkarmalar ve eklemeler yaptığını belirten müellif, eserini *et-Tavzîh fi halli ğavâmizi't-Tenkih* adıyla şerhedip metne verdiği son şekli, bu değişiklikleri yapmadan önce yazılmış olan nüshaların buna göre değiştirilmesi için şerhin içine kaydetmiştir. Bu şerh asıl metinle bir bütünlük içinde olduğundan daha sonra gelen müellifler umumiyetle şerhi bir metin gibi düşünerek ona şerhler yazmışlardır. Eserin telif tarihi bilinmemekle beraber müellif, 747 (1346) yılında tamamladığı *Şerhu Ta'dili'l-'ulûm* adlı eserinde *et-Tavzîh'e* atıfta bulunmaktadır. *Tenkihü'l-uşûl* ve şerhinin kısa sürede ilim çevrelerinin ilgisini çektiği anlaşılmaktadır. Zira Teftâzânî, 758'de (1357) tamamladığı *et-Telviḥ ilâ keşfi ḥakā'iki't-Tenkih* adlı hâşiyesinde (I, 16) daha önce Mâverâünnehir'e yaptığı seyahat sırasında dönemin ileri gelen pek çok âliminin bu eser üzerindeki çalışmalarından söz etmektedir.

Fıkıh usulünün tanımı ve kapsamının ele alındığı bir mukaddimeyle başlayan eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde şer'î delillerden Kitap ve Sünnet, icmâ ve kıyasın her biri "rükün" başlığı ile ele alınmıştır. Kitap konusu, Kur'an'da geçen lafızların mânayı ve dinî hükmü ifade etme biçimleri olmak üzere ikiye ayrılmak suretiyle incelenmiştir. Birinci kısımda Kur'an lafızları, fukaha metoduyla yazılmış klasik Hanefî usul eserlerinde görüldüğü şekliyle dilde vazedildiği mânalar (hâs-âm, müşterek-müevvel), dilde vazedildiği mânada kullanılması (hakikat-mecaz, sarih-kinaye), mânaları ifade etmede açıklık-kapalılık (zâhir, nas, müfesser ve muhkem ile hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih) ve mânaya delâlet şekilleri (ibare, işaret, iktizâ ve delâlet) açısından dörtlü taksim içinde verilmiştir. Kur'an lafızlarının dinî hükmü ifade etme şekilleriyle ilgili bölümde emir ve nehiy konuları ele alınmış olup bu

bölümün en orijinal tarafını hüsün-kubuh kavramlarının dört mukaddime ile izah edildiği kısım oluşturmaktadır (aş.bk.). Ayrıca müellif bu bölümde, gayri müslimlerin iman dışındaki dinî hükümlere muhatap olup olmadığı tartışmasının Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl*'ünde yer almamasına rağmen bu meseleyi önemli gördüğü için Şemsüleimme es-Serahsî'nin *el-Uşûl*'ünden naklettiğini belirtmektedir (*et-Tavzîh*, I, 452-453). Sünnet konusu içinde haberlerin taksimi, râvide aranan şartlar gibi klasik usul meseleleri ele alındıktan sonra geçmiş şeriatların bağlayıcılığı, sahâbeyi taklit ve aralarında istisna ile nesih konularının da bulunduğu beyan ve beyanın çeşitlerine yer verilmiştir. Vahyin zâhir ve bâtin şeklinde ikiye ayrılarak Hz. Peygamber'den gelen bilgilerin bağlayıcılığı konusunun işlendiği kısım dikkat çekicidir (II, 37-41). İcmâ bahsinde, icmâ inkârın küfür sayılması için kesin delil bulunduğunu gösteren delillerin varılmak istenen hükme delâletlerinin kesinlik taşıması gerektiğini ifade eden Sadrüşşerîa kendi zihin mahsulü olduğunu belirttiği, yakînî bilgi teşkil edecek şekilde âlimlere ulaşan icmâin kesinliğini gösteren altı delil ileri sürmektedir (a.g.e., II, 114-119). Teftâzânî'nin belirttiğine göre bu deliller kitaba müellif tarafından hayatının sonlarına doğru eklendiği için eserin eski nüshalarında yer almamaktadır (*et-Telviḥ*, II, 117). İstihsan ayrı bir delil şeklinde zikredilmemiş, kıyas içinde ele alınmıştır. Kıyas celî ve hafî olarak ikiye ayrılıp hafî kıyasa istihsan denildiği, ancak istihsanın ondan daha genel olduğu ifade edilmiştir (II, 182-190). Cedel, teâruz-tercih ve ictihad konularına da bu bölümde yer verilmiştir. *Tenkihü'l-uşûl*'ün ikinci bölümünü hüküm bahsi teşkil etmektedir. Bu bölümde hüküm, mükellefin hükme konu olan fiili (mahkûm bih) ve hükme muhatap olan mükellef (mahkûm aleyh) ele alınmıştır. Müellif, hüküm teriminin Hanefî fıkıh kitaplarında dağınık biçimde zikredilen kısımlarını mezhebe uygun şekilde kuşatıcı yeni bir tasnifle ortaya koyduğunu ifade ederek bunları gruplar halinde sıralamaktadır (*et-Tavzîh*, II, 268). Aynı şekilde mükellefin fiillerini de hissî ve şer'î varlıkları açısından tasnife tâbi tutmuştur. Mükellef bahsinde aklın mahiyeti hakkında felsefi izahlar yaptıktan sonra fertlerde aklın farklı derecelerde bulunduğu, noksanlıktan kemale doğru bir seyir takip ettiğini ve mükellefiyete esas teşkil edecek akıl derecesini bilmenin imkânsızlığını, bu sebeple şer'an aklın ergenlik-

le ölçüldüğünü belirtmekte, mümeyyiz küçüklerin ve dağ başında yaşayan kimsele- rin iman sorumluluklarıyla ilgili olarak Hanefî-Mâtürîdî anlayışını savunmaktadır (a.g.e., II, 338-347). Kitabın sonunda ehliyet ve ehliyet ârzaları ele alınmaktadır.

Sistematik yönden diğer Hanefî usul eserleriyle benzerlik taşımakla birlikte kitapta özellikle Fahreddin er-Râzî sonrası Horasan ve Mâverâünnehir ilim geleneğinde görüldüğü üzere mantık, kelâm ve belâgat ilimlerinin terminolojisi öne çıkarılmakta ve mantığı usulün mukaddimesi olarak gören anlayışa uygun biçimde mantık dilinin esere aktarıldığı görülmektedir (a.g.e., I, 48-49, 53, 55). Pezdevî'nin usulünün model alındığı *Tenkihü'l-uşûl*'de Mâverâünnehir Hanefîleri'nin kelâm yaklaşımları Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî ve İbnü'l-Hâcib'in ilim anlayışı ve diliyle yeniden kurgulanıp savunulmuştur. Ancak bir taraftan muhtevanın, diğer taraftan şekil ve yöntemin alınmış olması bazan karmaşık bir durumun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Nitekim Teftâzânî, Sadrüşşerîa'nın "münâsib" kavramıyla ilgili Hanefî ve Şâfiîler'in farklı anlayışlarını karıştırıp birleştirdiğini ve bu mezhep mensuplarının sözlerinde onun zannettiği yoruma uygun bir anlayış bulunmadığını belirtmektedir (*et-Telviḥ*, II, 159-161). Bunun yanında pek çok yerde adı geçen âlimlere eleştiriler yöneltilmiştir (*et-Tavzîh*, I, 28, 36, 44, 65; II, 55, 85, 99-105, 240). Bu eleştirilerde müellifin kendi düşünce ve incelemeleriyle vardığı kanaatlerin katkısı bulunduğu kadar Hanefî ve Mâtürîdî olmasının da etkisi büyüktür.

Sadrüşşerîa, *Tenkihü'l-uşûl*'de birtakım yeni görüşler ileri sürmekle birlikte hem bu görüşleri hem başka görüşlerini daha geniş biçimde eserin şerhi *et-Tavzîh*'te işlemiştir. Müellif kendi orijinal görüşlerini, "Bunu söyleyen ilk ben oldum"; "İlk benim hatırıma geldi"; "Aklıma geldi, içime doğdu" gibi ifadelerle belirtmektedir (*et-Tavzîh*, I, 86, 104, 138, 159, 245, 346, 380, 440; II, 51, 56, 61, 67, 76, 104, 114, 235, 320, 387). Şerhte etraflıca ele alınıp incelenen bazı konular müstakil birer risâle sayılacak niteliktedir. Kendi düşünce ürünü olan ilimlerin mevzu kavramına dair ileri sürdüğü üç mesele ve hüsün-kubuh tartışmasının temellendirilmesiyle ilgili ortaya koyduğu dört mukaddime kendisinden sonraki ilim çevrelerinin dikkatini çekmiştir.

Müellif, eserinin mukaddimesinde fıkıh usulünün konusunun çerçevesi hakkında

TENKİHU'İ-USÛL

yapılan tartışmaları ele aldıktan sonra her ne kadar bu ilme uygun değilse de tahsil gören kişinin müstağni kalamayacağını düşündüğü mevzu ve mesâile ilgili üç meseleye yer verir. Bunlar bir tek ilmin birden çok konusu olabilir mi, ilimlerin konularıyla ilgili olarak zikredilen haysiyet kaydı ne anlama gelir, bir tek şey iki ilmin konusu olabilir mi gibi sorulardır. Sadrüşşerîa bu soruları kadim filozoflardan beri bilinenin aksine cevaplandırıp açıklamaya çalışır. Onun bu konularla ilgili söyledikleri, esere tenkidî bir yaklaşımla hâşiye yazan başta Teftâzânî olmak üzere kendisinden sonraki ilim çevreleri tarafından incelenmiştir. Teftâzânî'nin öğrencisi Alâeddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî bu iki âlim arasındaki görüş ayrılıklarını ele alarak Sadrüşşerîa'yı savunan müstakil bir eser kaleme almıştır (*Risâle fi def'i i'tirâzâtî şâhibi't-Telviḥ 'ale'l-mebâhişi's-selâseti'l-muhtere'a fi mebhâşi'l-mevzû' li-şâhibi't-Tavzîh*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 716, vr. 147^b-162^a). Taşkoprîzâde Ahmed Efendi, *el-Livâ'ü'l-merfû' fi mebhâhişi'l-mevzû'* adlı eserinde (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1442) bu meseleleri geniş biçimde incelemiş ve Teftâzânî'nin Sadrüşşerîa'ya itirazlarına cevap vermiştir.

Sadrüşşerîa, hüsün-kubuh meselesinin fıkıh usulünün ve kelâm ilminin en önemli konularından olduğunu, büyük mütefekkir ve âlimlerin yanığıya düştükleri cebir ve kader meselesinin de bu meseleye dayandığını ifade ederek hüsün-kubuh kavramlarının anlamlarını ve farklı mezheplerin bu konuya yaklaşımlarını özetledikten sonra Eş'arî anlayışının dayandığı iki delili zikreder. Ardından pek çok âlimin ikinci delilin kesinliğine inandığını, kesinliğine inanmayan bazı âlimlerin ise bu delilin mukaddimelerine değer verilebilecek bir eleştiri yönelmediklerini ve her iki grubun da yanlışlığın nereden kaynaklandığını farkedemediklerini ileri sürerek bunu kendi düşünce ürünü olan dört mukaddime halinde ele alacağını belirtir. Sadrüşşerîa, bu dört temel noktadan hareketle değerler felsefesinin temel konularından biri olan hüsün-kubuh problemini bir varlık (ontoloji) meselesi olarak izaha çalışmış, burada Mâtürîdî anlayışının fikrî temellerini oluşturup savunurken Eş'arî'yi ağır biçimde eleştirmiştir. Eş'arî anlayışına yakın duran Teftâzânî tarafından geniş biçimde ele alınarak eleştirilen bu orijinal bölüm üzerine zamanla müstakil bir literatür oluşmuş ve sonraki âlimler bu iki âlimin görüşleri çerçevesinde iki gruba ayrılmıştır.

Teftâzânî'nin vefatından yaklaşık bir asır sonra Fâtih Sultan Mehmed, kendi huzurunda bu iki mütefekkirin konuyla ilgili görüşlerinin ele alındığı ve Alâeddin Arabî Efendi, Kestefî, Samsunîzâde Hasan b. Abdüssamed, Hatibzâde Muhyiddin Efendi, Hacıhasanzâde Efendi, Molla Lutfi, Molla Abdülkerim gibi dönemin önde gelen âlimlerinin katıldığı bir toplantı düzenletmiştir. Toplantıya katılanlar yanlarında yazdıkları risâleleri de getirmişti (*Keşfü'z-zunûn*, I, 498-499). Alâeddin Arabî, Kestefî, Hatibzâde ve Samsunîzâde biri büyük, diğeri küçük olmak üzere ikişer hâşiye kaleme almıştır. Molla Lutfi ve Molla Abdülkerim'in hâşiyeleri dışındaki hâşiyelerin kütüphanelerde pek çok yazması bulunmaktadır (hâşiyelerin bulunduğu mecmuaların bazıları şunlardır: TSMK, Revan Köşkü, nr. 530; Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2027; Râgıb Paşa Ktp., nr. 1459; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1005). Kâtib Çelebi, *el-Muḥaddimâtü'l-erba'a'ya ta'lika yazan ilk âlimin Alâeddin Arabî olduğunu belirttiğinden sonra ondan bir asır önce yaşamış olan Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin de bir ta'lika kaleme aldığını söyler* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 498).

el-Muḥaddimâtü'l-erba'a üzerine hâşiye yazma işi daha sonraki dönemlerde âdeta bir gelenek haline almış, Abdülhakîm es-Siyâlkûtî (İstanbul 1283), İbrâhim el-Kürânî (MÜ İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 62, vr. 21^a-30^b), Kavukcîzâde Seyyid Mustafa Efendi (Murad Molla Ktp., nr. 649; Burdur İl Halk Ktp., nr. 1075), Hâfız Mehmed b. Hasan (MÜ İlahiyat Fakültesi Ktp., Yazmalar, nr. 62, vr. 33^b-54^a; Câmîatü'l-Melik Suûd Ktp., nr. 2191/1), Kazâbâdî (*Hâşiyetü'l-uşûl ve gâşiyetü'l-fuşûl*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 80; Nuruosmaniye Ktp., nr. 4994; MÜ İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. 449), Dâvûd-i Karsî (Tire Necip Paşa Ktp., Diğer Vakıflar, nr. 1286), Halîl b. Mehmed el-Konevî el-Akvîrânî (İÜ Ktp., AY, nr. 1365; Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Efendi, nr. 392), Hafid en-Nisârî Mehmed b. Abdullah el-Kayserî (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 715, Fâtih, nr. 5395; Râgıb Paşa Ktp., nr. 391; Câmîatü'l-Melik Suûd Ktp., nr. 2191/2), Konevî İsmâil Efendi (Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde Süleyman Sırrı, nr. 183, Nâfiz Paşa, nr. 232; İÜ Ktp., AY, nr. 2351) ve Şeyhülislâm Mekki Mehmed Efendi (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2983/3) gibi âlimler hâşiye kaleme almıştır. Akkirmânî Mehmed b. Hacı Hamîd (Mustafa) el-Kelevî, Kazâbâdî'nin hâşiyesi üzerine bir ta'lika yazmıştır (Sü-

leymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3584, vr. 49^b-78^b). Esere hâşiye yazanlardan Kavukcîzâde Seyyid Mustafa Efendi fıkıh usulünün en kapalı konusunun *et-Tavzîh* ve *et-Telviḥ*'teki *el-Muḥaddimâtü'l-erba'a* olduğunu söylerken Hâfız Mehmed Efendi, Eş'arî'nin kader meselesinde orta yolu takip edemediğini, Sadrüşşerîa'nın Ehlîsünnet tarafından benimsenen hak anlayışı en iyi şekilde ortaya koyup desteklediğini belirtmektedir. İbrâhim el-Kürânî ise eserin girişinde yer alan ve bir kısmı hatalı olan mukaddimelerin Eş'arî anlayışını çürütemeyeceğini söylemektedir.

et-Tavzîh ve *et-Telviḥ* üzerine yapılan çalışmalar dikkate alındığında özellikle Osmanlı coğrafyasında bu iki esere büyük önem verildiği görülmektedir. Bu eserleri iyi anlayıp konularını eleştirel bir bakışla ele alıp incelemede âlimlerin yetişmişliğinin bir ölçütü olarak görülmüştür. 935 (1529) yılında Sahn-ı Semân medreselerinde boşalan bir kadro için Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, İsrâfîlzâde Fahreddin Osman Efendi ve Üskübî Kılıçcîzâde İshak Çelebi başvuruda bulununca Kanûnî Sultan Süleyman'ın emriyle yapılan imtihan çerçevesinde bunlar *et-Tavzîh* ve *et-Telviḥ*'ten ikinci rükündeki râvinin ta'nı (II, 33-36), Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye*'sinin ribâ bölümüyle Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Şerḥu'l-Mevâkıf*'inin itimat hakkındaki üçüncü maksadı üzerine birer risâle kaleme almış, her birinin yazdığı diğerlerince incelendikten sonra aralarında çetin bir tartışma düzenlenerek birinci tesbit edilmiştir (Mecdî, s. 470, 476; *Keşfü'z-zunûn*, I, 848; *Risâle 'ale't-Telviḥ* [*'alâ kavli şâhibi't-Tenkih*] *fi Faşli't-Ta'an* adıyla zikredilen risâlelerin kütüphanelerde çeşitli nüshaları vardır; meselâ, İsrâfîlzâde Fahreddin Efendi, Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 250, vr. 24^b-25^b [kenarında Çivizâde'nin itirazları vardır; Şehid Ali Paşa, nr. 2838, vr. 89^b-90^a]; Üskübî Kılıçcîzâde İshak Çelebi, Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 250, vr. 28^a-30^a, Şehid Ali Paşa, nr. 2838, vr. 90^a-92^a; Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi [*Risâle fi't-Telviḥ ve'l-Hidâye ve Şerḥi'l-Mevâkıf*], Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 802, vr. 57-70, İzmir, nr. 805, vr. 129-138; Sinan Efendi, Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 250, vr. 25^b-28^a). Seyyid Bey, Osmanlı ulemâsından Molla Hüseyin'in *Mir'âtü'l-uşûl* adlı eserinde Sadrüşşerîa ile çok uğraştığını ve birçok itiraz serdettiğini belirtir (*Usûl-i Fıkıh: Medhal*, s. 57).

Tenkîhu'l-uşûl'ün müellifin şerhi ve Teftâzânî'nin hâşiyesiyle birlikte birçok baskısı yapılmıştır (Kalküta 1245, 1278,

1309; Delhi 1267 [taşbaskı]; Leknev 1281, 1287; Hind 1292; İstanbul 1282, 1283, 1304, 1310; Kazan 1301/1883, 1311/1893, 1902; Kahire 1322-1324, 1326, 1327, 1356, 1377/1957; Beyrut 1980, 1996; nşr. Muhammed Adnân Dervîş, Beyrut 1419/1998; Kûittah [Quetta] 1398/1978, *Hâşiyetü't-Tevsih* ile birlikte). Bazı baskılarda bunlara Fenârî Hasan Çelebi, Molla Hüsrev ve Şehâbeddin el-Mercânî'nin hâşiyeleri eklenmiştir (İstanbul 1284; Kahire 1306, 1322-1324). *Tenkîhu'l-uşûl* ayrıca Saîd el-Ebraş tarafından *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh* adıyla yalnız şerhiyle birlikte yayımlanmıştır (Dımaşk 1427/2006).

Eserin gerek metni gerek müellifin şerhi gerekse *et-Telvih* üzerine şerh, hâşiyeye ve ihtisar şeklinde birçok çalışma yapılmıştır. Müellifin kendi yazdığı şerh dışında *Tenkîhu'l-uşûl*'e Nukrekâr Şerhu *Tenkîhi'l-uşûl* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 473; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 967; Zeynüddin İbn Kutluboğa bu şerhe bir hâşiyeye yazmıştır, bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 499), Atpazarî Osman Fazlı *et-Teftîh li-muğlekkâti ebvâbi't-Tenkîh* (Süleymaniye Ktp., Yahyâ Tefvik, nr. 86 [1396], vr. 1^b-376^a) ve Necmeddin Muhammed ed-Derekânî *et-Telkîh şerhu't-Tenkîh* (Beyrut 1421/2001) adıyla şerh yazmışlardır. Müellifin şerhi *et-Tavzîh* için kaleme alınan hâşiyelerin başlıcaları şunlardır: 1. Sa'deddin et-Teftâzânî, *et-Telvih ilâ keşfi hâkâ'iki't-Tenkîh*. Eser bir kısım kaynaklarda şerh, bir kısmında hâşiyeye diye nitelenmektedir. Sadrüşşerîa incelemelerini Şâfiîler ve Eş'arîler aleyhine yürütür, onların fikirlerini ve nazariyelerini eleştirip çürütürken Teftâzânî *et-Telvih*'te onları müdafaa ederek Sadrüşşerîa'ya karşılık verir. Kendilerinden sonra gelen âlimler, bu iki güçlü şahsiyetin kitaplarını merakla okuyup incelemeye koyulmuş ve üzerlerine pek çok hâşiyeye yazmıştır. Bunun neticesinde her iki eser İslâm dünyasında bugüne kadar ders kitabı olarak okunup okutulmuştur (Seyyid Bey, s. 57-58). *et-Telvih* üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Hızır Şah Mentesevî, Seydî Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî, Hayâlî, Musannifek, Alâeddin Ali et-Tüsî, Molla Hüsrev, Ali Kuşçu, Fethullah eş-Şirvânî, Fenârî Hasan Çelebi, Ebû'l-Kâsım es-Semerikandî, Abdülvâhid b. Fazlullah el-Ley-sî, Mollazâde Nizâmeddin Osman b. Abdullah el-Hitâî, Hafidü't-Teftâzânî Seyfeddin Ahmed b. Yahyâ el-Herevî, Samsunîzâde Muhyiddin Mehmed b. Hasan, Muhyiddin Muhammed b. Muhammed et-Teb-rîzî el-Berdâî, İsmâüddin el-İsferâyîni, Mu-

înüddîn-i Tûnî, Hüsâmzâde Mustafa Efendi, Kemalpaşazâde, Karabâğî, Abdullah el-Lebîb b. Abdülhakîm es-Siyâlkûtî gibi pek çok âlim tarafından hâşiyeye ve ta'lik yazılmıştır (bk. TEFTÂZÂNÎ). Kadî Burhâneddin, Teftâzânî'nin Sadrüşşerîa'yı eleştirilerine cevap vermek üzere *et-Tercih 'ale't-Telvih* adıyla bir eser kaleme almış, eser üzerine Emine Nurefşan Dinç bir doktora çalışması yapmış ve eserin tahkikli metnini hazırlamıştır (2008, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 2. Nûrullah el-Hârîzmî, *Hâşiyeye 'ale't-Tavzîh* (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 464; Hacı Mahmud Efendi, nr. 792). Eserde isim verilmeden Teftâzânî'nin *et-Telvih*'inden *et-Tavzîh*'e yönelttiği eleştiriler "kad yukâlû" ifadesiyle nakledilip cevaplandırılmaktadır. 3. *Naqdü't-Telvih li-ibrâzi 'uyûni't-Tavzîh* (Âtîf Efendi Ktp., nr. 669, vr. 41^b-70^b). Müellifi bilinmeyen bu eserin mukaddimesinde belirtildiğine göre eser Malatya Valisi Hüsâmeddin Hasan Bey'in himayesinde tamamlanmış ve Sultan el-Melikü'z-Zâhir Ebû Saîd Seyfeddin'e ithaf edilmiştir; bu zatın Memlûk Sultanı Hoşkadem (1461-1467) olduğu anlaşılmaktadır. Bağdatlı İsmâil Paşa ise eserin *Ebvâbü'l-cinân* sahibi Molla Muhsin el-Kâşî'ye ait olduğunu belirtmektedir (*İzâhu'l-meknûn*, II, 674; krş. a.e., I, 12). İsmâil Paşa, Feyz-i Kâşânî diye bilinen bu Şîî âliminin *Naqdü'l-uşûli'l-fıkhîyye* adlı manzum fıkıh usulü eseriyle bu eseri birbirine karıştırmış olmalıdır (krş. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, XXIV, 273). *Naqdü't-Telvih* hem *et-Tavzîh*'in kapalı ve zor yerlerini açıklamak hem de Teftâzânî'nin Sadrüşşerîa'ya itirazlarına cevap vermek amacıyla kaleme alınmıştır. 4. Muslihuddin Mustafa Sürûrî, *et-Taşhiyetü'l-müte'allika bi't-Tenkîh ve't-Tavzîh ve't-Telvih* (Murad Molla Ktp., nr. 648). 9 Receb 957'de (24 Temmuz 1550) Lâdik'te tamamlanan eser Kanûnî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'ya ithaf edilmiştir. 5. Mehmed İsmetî, *Şerh 'alâ Tavzîhi'l-uşûl* (Teymûriyye Ktp., nr. 97). 6. Şehâbeddin el-Mercânî, *Hizâmetü'l-havâşi li-izâhati'l-ğavâşi*. Sadrüşşerîa'yı Teftâzânî'ye karşı savunmak için yazılmıştır (İstanbul 1284; Kahire 1306, 1322-1324, *et-Telvih* ve hâşiyeleriyle birlikte; Kazan 1307/1889). 7. Prizrenli Hüseyin Necmeddin b. Sâdık er-Râdomîrî, *Nazmü't-Telvih fi keşfi't-Tenkîh ve't-Tavzîh*. Hüseyin Necmeddin, bu eserini medresede *Tenkîhu'l-uşûl*'ü şerhiyle birlikte okuturken ders sırasında tuttuğu notları Teftâzânî'nin eserinden yaptığı iktibaslar ve kendisinden bazı ilâvelerle birlikte meydana getirmiştir (Süleyma-

niye Ktp., Yazma Başlıklar, nr. 286, müellif hattı, I-III, 1^b-224^b, 1^b-211^a, 1^b-222^b). İlk cildin kapak sayfasına müellifin öğrencisi Sirozlu Hacı Ömer'in düştüğü bir nota göre müellif Prizren'in Radomir kasabasından olup İstanbul'da Fâtih Bahr-i Sefid Çifte Ayak Kurşunlu Medresesi'nde görev yapmış, eser 28 Rebiülevvel 1347 (14 Eylül 1928) tarihinde tamamlanmıştır. Müellifin son sayfanın kenarındaki notuna göre kitabın sonları medreselerin kapatıldığı bir döneme rastlamakla birlikte kendisi eserini tamamlamaktan vazgeçmemiştir. 8. Veliyyüddin b. Muhammed Sâlih el-Ferfûr, *et-Taşrih li-halli ğavâmizi't-Tavzîh ve't-Tenkîh*. Eserin metni ve şerhiyle birlikte yayımlanmıştır (Dımaşk 2008).

Kemalpaşazâde, *Tenkîhu'l-uşûl*'ün hatalı gördüğü noktalarını düzelterip yeniden düzenleyerek *Tagyîrü't-Tenkîh* adıyla bir metni meydana getirmiş, daha sonra bu metni şerhederek Sadrüşşerîa'yı eleştirmiş ve ondan ayrıldığı hususları sayfa kenarlarında zikretmiştir. 931'de (1525) tamamlanan ve Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf edilen şerh metniyle birlikte basılmıştır (İstanbul 1309). Kâtib Çelebi bu çalışmaya itibar edilmediğini belirtmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 499). Seyyid Bey de Kemalpaşazâde'nin eserini *et-Tenkîh*'i gözden düşürmek amacıyla kaleme aldığını ve diğer eserleri gibi rağbet görmediğini söyler (*Usûli-Fıkıh: Medhal*, s. 59). Kemalpaşazâde'nin *Şerhu Tagyîri't-Tenkîh*'i üzerine Celâlîzâde Sâlih Çelebi bir ta'lika yazmıştır.

Ebû Saîd el-Hâdimî, *Tenkîhu'l-uşûl'ü Telhîşu metni't-Tenkîh fi usûli mezhebi'l-Hanefiyye* (*Kitâbü'l-Mülahhas mine'l-uşûl, Telhîşu't-Tenkîh*) adıyla ihtisar edip bazı ilâvelerde bulunmuş (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 5123; Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 671) ve daha sonra bu eserini şerhetmiştir (*Ta'likât 'alâ Telhîşi metni't-Tenkîh*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 497, vr. 1^b-162^b). Ancak şerhin sonunda 8 Cemâziyelevvel 1105'te (5 Ocak 1694) müsveddenin ve aynı yılın 5 Zilhiccesinde (28 Temmuz) temize çekilmesinin tamamlandığı kaydedilmektedir. Hâdimî'nin 1113'te (1701) doğduğu dikkate alınır sa bu eserlerin ona ait olması mümkün değildir. Fakat *Telhîşü't-Tenkîh*'in 1176 (1763) tarihli Yûsuf Ağa nüshasının kapağında eserin Hâdim Efendi'ye ait olduğu kaydedilmektedir. Eserin Esad Efendi'de bulunan şerhinin mukaddimesinde müellif ismi Hâdimüşşerîa Mehmed olarak geçmekte ve kapak sayfasında üzeri karalanmış şekilde "*Hâşiyetü Tavzîh li-Hâdim*

TENKİHU'İ-USÛL

müftüsü" ibaresi yer almaktadır. Eğer eser bir başka müellife ait değilse eserin yazım tarihinde geçen beş (hams) kelimesi elli (hamsîn) şeklinde olmalı ya da aradaki başka bir rakam düşmüş bulunmalıdır.

Kâtib Çelebi'nin Abdülkâdir b. Ebû'l-Kâsım el-Ensârî'ye (ö. 880/1475) nisbetle ve *Hâşiye 'ale't-Tavzîh* adıyla Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-uşûl*'ü üzerine yapılan çalışmalar arasında zikrettiği eser İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sine İbn Hişâm en-Nahvî'nin yazdığı, *et-Tavzîh* adıyla da bilinen *Evâdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adlı nahiv eseri üzerine bir çalışma olmalıdır. Zira adı geçen kişi, nahiv alanında şöhret yapan Mekkeli âlim İbn Abdülmü'tî el-Ensârî el-Abbâdî el-Mâlikî olup bu çevrelerde *et-Tavzîh* dendiğinde bu nahiv eseri kastedilmektedir (Sehâvî, IV, 284). Brockelmann da yine İbn Hişâm'ın adı geçen eseri üzerine Hâlid b. Abdullah el-Ezherî'nin yazdığı *et-Taşrih bi-mazmûni't-Tavzîh* (Bulak 1294) isimli kitabı Sadrüşşerîa'nın eseriyle ilgili hâşiyeler arasında zikretmiştir (GAL Suppl., II, 301).

BİBLİYOGRAFYA :

Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1419/1998, tür.yer.; Tef-tâzânî, *et-Telvîh* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1419/1998, tür.yer.; Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 456-461, 486-487; Musannifek, *Hâşiyetü't-Telvîh*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1951, vr. 1^b-2^a; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, IV, 284; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 186, 205, 207; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 448, ayrıca bk. İndeks, s. 37-38; Keş-fü'z-zunûn, I, 496-499, 848; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh: Medhal*, İstanbul 1335, s. 56-59; Serkis, *Mu'cem*, I, 485, 636, 758; II, 1199-1200, 1587, 1790; Brockelmann, GAL, II, 277-278; Suppl., II, 300-301; *İzâhu'l-meknûn*, I, 12; II, 674; Âgâ Büzûrg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşânifi's-Şî'a*, Beyrut 1403/1983, I, 77; XXIV, 273; *Fihrisü mahfû-tâtî Câmî'ati'l-Melik es-Su'ûd: el-Fıkhü'l-İslâmî ve usûlüh*, Riyad 1404/1984, VI, 20-21; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmî'u's-ş-şerûh ve'l-havâşî*, Ebûzâbi 1425/2004, I, 667-675.

ŞÜKRÜ ÖZEN

TENKİT

(التقيد)

Değerini ortaya koymak amacıyla genelde sanat ve özelde bir edebiyat eserinin belirlenmiş ölçütlere göre incelenmesi ve analizini göre alan bilim dalı.

Eski Yunan'da edebî eleştiri edebiyata insanları ahlâkî erdemlere yönlendirme görevi veriyor ve eserler bu ölçüye göre değerlendiriliyordu. Aristo'nun *Poetika* ile

Retorika'sında kadim Yunan edebî tenkidinin esasları felsefe ve mantık bilimlerinin verileriyle desteklenerek belirlenmiş, bunların Batı edebiyatlarında yansımaları olmuş, bu iki eserin II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda Arapça'ya tercümesiyle birlikte Arap edebî tenkidine de etkide bulunmuş ve Kudâme b. Ca'fer ile Abdülkâhîr el-Cür-cânî gibi bu eserlerden etkilenen eleştir-menler ortaya çıkmıştır. Daha sonra Batı'da görülen realizm, romantizm, parnasizm, eksistansiyalizm, sosyalizm, komünizm, sembolizm gibi felsefî, edebî ve sosyal akım ve ekollerin her birine özgü edebî eleştiri kriterleri oluşmuştur. Edebî eleştiri her millette ilk zamanlar eleştirmenin zevkine ve eserden edindiği izlenime göre değişen natürel ve sübjektif eleştiri niteliğinde iken zamanla gelişerek belirli ölçü ve yöntemleri, objektif kriterleri olan bilimsel bir disiplin haline gelmiştir.

□ ARAP EDEBİYATI. Arap dili ve edebiyatında eleştiri karşılığında daha çok **nakd**, bazan da **intikâd**, **tenakkud** kelimeleri kullanılır. Bu kavramlar "madeni paranın gerçeğini sahtesinden ayırmak, sözün güzel ve kusurlu yanlarını ortaya koyup açıklamak" gibi mânalara gelir (*Lisânü'l-'Arab*, "nkd" md.). Câhiliye dönemine ait çok gelişmiş şiir örnekleri, Arap edebiyatında edebî eleştirisinin ancak gelişmiş bir edebî zevkle başarılabilceği düşüncesini akla getirmektedir. Söz konusu dönemde özellikle Mekke yakınlarında kurulan Ukâz panayırında şiir yarışmaları düzenlendiği, bunun için bir hakem belirlendiği, birinci seçilen şiirlerin Kâbe duvarına asıldığı ve "mualla-ka" diye adlandırılan bu şiirlerin günümüze kadar geldiği bilinmektedir. Yine edebiyat tarihçilerinin tarih bakımından mümkün görmediği bir rivayete göre İmruül-kays b. Hucr'un eşi Ümmü Cündeb, İmruül-kays ile Alkame b. Abede'nin beyitlerini karşılaştırıp Alkame'yi galip ilân ettiğinden kendisine "Fahl" (damızlık at veya güç sembolü erkek deve) lakabının verilmesi, şiirlerinde çok emsal geçtiği için Kâ'b el-Ganevî'ye "Kâ'bü'l-emsâl", at tasvirinin çok olması sebebiyle Tufeyl el-Ganevî'ye "Tufeylü'l-hayl", şiirleri süslü bulunduğu için Nemir b. Tevleb'e "Muhabbir" (süsleyen) lakabının verilmesi, Rebîa b. Hezâr el-Esedî'nin Zibrikan b. Bedr, Muhabbel es-Sa'dî, Abde b. Tabîb ve Amr b. Ehtem arasında hakemlik yapması, Nâbiga ez-Zübânî'nin en iyi şairin abartısı beğenilen, yergisi güldüren şair olduğunu söylemesi Câhiliye devrinde şiir eleştirisine dair ortaya çıkmış anekdotlardır. Buna göre Câhiliye dö-

neminde belli bir edebî zevkin teşekkül ettiği ve şiirlerin bu zevke uygun biçimde söylenmiş olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu devirde şiirin kurallarına veya eleştirisine dair yazılı bir eserin bulunmayışından hareketle edebî eleştirisinin kişisel zevk ve beğeni sınırından öteye geçemediği iddia edilse de Hassân b. Sâbit'in kabilesinin cömertliğini ve yiğitliğini övdüğü "لنا الجففات الغر يلمعن بالضحى / وأسيفنا يقطن من نجدة دما" (Kuşluk vaktinde parlayan ziyafet kazanları bizimdir / Kılıçlarımız da mazluma imdat için kan akıyor) şeklindeki matla' beytiyle ilgili olarak dönemin hakemi Nâbiga ez-Zübânî (veya kadın şair Hansâ) tarafından yapıldığı rivayet edilen eleştiriye (Ebû'l-Ferrec el-İsfahânî, VIII, 194-195) kişisel beğenin ötesinde nesnel, sağlam ölçütlere dayalı bir eleştiri diye görmek gerekir. Bununla birlikte ne Câhiliye döneminde ne de IV. (X.) yüzyıla kadarki süreçte kaynaklarda benzer tarzda başka bir eleştiriye yer verilmemesi düşündürücüdür.

Emevîler devrinde Şam, Irak ve Hicaz'da birbirinden farklı şiir türlerinin gelişmesi, bu merkezlerin içinde bulunduğu sosyal ve siyasal şartlara bağlı olarak şiire farklı görevler yüklenmesi kişisel veya toplumsal beğenin farklılaşmasıyla alakalıdır. Hilâfetin merkezi olan Dımaşk'ta tartışılan ve gelişen şiir türü methiye idi; çünkü burası halifenin himayesine mazhar olabilmek için övgü şiirlerini beğendirebilme çabasındaki şairlerle doluydu. Buna karşılık Emevî karşıtlarının yoğun bulunduğu Irak'ta yönetimden hoşnut olmayanların hicivleri ve fahr türü şiirler kulaktan kulağa yayılıyordu. Dımaşk'ta kaliteli övgü şiirinin nitelikleri tartışılırken Irak'ta nitelikli yergi şiirinin nasıl olması gerektiği konuşuluyordu. Hicaz bölgesi, fetihlerden elde edilen ganimetlerin büyük ölçüde buraya aktarılması sonucu refah düzeyinin yükselmesi dolayısıyla gazel türünün geliştiği bir coğrafya niteliğine bürünmüştü. Mekke ve Medine gibi şehirler hızla eğlence hayatına doğru kayarken edebî zevk de berabere gazel türüne kaymış, özellikle Ömer b. Ebû Rebîa'nın elinde maddî aşkı işleyen gazel gelişme göstermiştir. Şehirlerin refah düzeyinden nasiplenemeyen çöl şairleri gazel türünde ürün vermiş olmakla birlikte İslâm dininin getirdiği ahlâk anlayışının ve âhîret algılayışının etkisiyle platonik aşk şiirleri söylemiştir. Kaynaklarda bu farklı merkezlerde yapılan edebî tartışmalara ilişkin açıklamalar kişisel veya kitlesel beğeni anlayışını aşmasa da edebiyatın görevi ve fonksiyonu gibi temel